

Добрица
ЋОСИЋ

ВРЕМЕ
СМРТИ

КЊИГА III

ВАЉЕВСКА
БОЛНИЦА

Copyright © 1978, Добрица Ћосић
Copyright © овог издања 2014, ЛАГУНА

Kupovinom knjige sa FSC oznakom
pomažete razvoj projekta odgovornog
korišćenja šumskih resursa širom sveta.

SW-COC-001767

© 1996 Forest Stewardship Council A.C.

**ВАЉЕВСКА
БОЛНИЦА**

Божници

Садржај

Глава прва	11
Глава друга	85
Глава трећа	158
Глава четврта	270
Глава пета	364
Глава шеста	488

ГЛАВА ПРВА

1

Крагујевац

Наредба Врховне команде свој српској војсци за 17. децембар 1914. г.:

Јунаци!

За 12 дана ситрашних најора, шешких маршева и љутих бојева, ви сите, мили јунаци, починили чуда од јунаштва и дали сјајан пример узвишеног пожртвовања за Отаџбину и Слободу.

Историја ће златним словима записати ваша славна дела а поколења причати о вашем јунаштву. Наши ће се пошомци гордити вашим делима.

Сјај вашег оружја блистаће кроз векове. Европа вам се диви и наши савезници се одушевљавају сјајним делима српске војске...

Силним нападима вашим разбили сите више од пет најпријателјских корпуса и задобили силне трофеје.

Заробили сѐме 274 официра и преко 40.000 подофицира и војника.

Зайленили сѐме: љри засѐаве, преко 130 шопова, 70 миљраљеза и силни ратни материјал.

И љо љрећи љуљ победили сѐме нељријатѐља.

Задобили сѐме победу којој у историји нема равне.

Били сѐме и осѐајетѐ нељобедиви...

Врховни команданљ
Пресѐолонаследник Александар

Крагујевац

Наредба Врховне команде свој српској војсци за 28. децембар 1914. г.:

...Ја сам љоносиљ да објавим да на земљишљу Краљевине Србије нема више нељријатѐља. Изагнали смо ља кржаве љлаве.

У шом свечаном љренуљку, када се на љоносиљом српском Београду вије љоново љобедна српска засѐава, ја хоћу љре свеђа друђођ да испуним један дуђ захвалносљи.

У редовима ваљим, раме уз раме с вама, ратљују браћа ваља коју од Турака ослободисмо. Ви сѐме сведоци љиховођ јунашљва и љихове љубави љрема ољаљбини. Косовци и Вардарци, Зеђљиђовци и Бређалничани, Биљољци и Поречани љоказали су се досљојни своје браће Шумадинаца и Дунаваца, Подринаца и Мораваца, Тимочана и Ужичана...

Врховни команданљ
Пресѐолонаследник Александар

Беч

Званични коминике Генералштаба аустроугарске војске:

Као последица оперативне ситуације створене нужношћу да се повије наше десно крило, појавила се целисходношћу да се преходно наустити Београд. Варош је евакуирана без борбе. Наше су шрује достиа претшрпеле од умора и борби, али су инсцирисане најбољим духом.

Ниш

Саопштите Престолонаследнику:

Скоушса Вијатшора и Тревелијана* шреба навешти да зоворе о југословенском шроблему. Наше зледишће је овакво у најкраћим цршама: После садашњеж евројскож раша морају се створити у целој Европи, а нарочитио у Централној Европи и на Балканском полуострву, нови ред ствари и ново стиање који морају имати за сврху шшо шрајнији мир и за основу шшо чвршћу стабилношћу. Како је Балкан имао пресудну уложу за односе међу евројским државама, шшо се стшалношћу и дугошрајношћу новож стиања на Балкану можу најверовашћније шостити ако се створи једна национална држава, геожрафски довољно велика, еинографски једра, шполитички јака, економски независна да би мошла самостшално живети и развијати се увек у складу са евројском кулшуром и шрогресом...

Србија је гошова да се Хрвашима и Словенима у овој новој држави, која би била либерална монархија, даду ишћа шрава, шполитичка и верска. Име државе, азбука, засшвава и шш. сл. су шредметио о којима између Срба, Хрвашиа и Словенаца

---

* С. Вијатор и Тревелијан, енглески публицисти који су се бавили југословенским питањем.

не може бити речи, пошто је то етнички један народ, који су само политички разни режими раздвојили.

Границе те будуће државе имале би бити опшириле овакве: од Оршаве на Дунаву, тако да би према Румунији имали географску границу, с тим да иде Моришем до утока у Тису, одакле до правој линијом до Дунава, да Суботица и Баја остану нама, одакле једном ломљеном линијом, тако да Мохач и Печуј са В. Кањижом остану нама, до утока у Муру, затим Муром до изнад Морбурга, одакле једном кривудавом границом на запад, да Целовец остане новој држави, западно од Целовца да скрене југу, до мора Јадранскога, тако да Горица и Градишка уђу са Трстом у састав те државе, одакле морем до реке Семени у Албанији, па онда Семеном до наше садашње границе.

Пашић

Петроград, Царско Село

Врховном команданту српске војске престолонаследнику Александру:

Стигла ми је добра вест о победи коју је храбра српска војска одржала над нашим заједничким непријатељем. Са њуним срцем радостим честитам Вашем височанству тај велики успех.

Никола

Париз

Његовом краљевском височанству престолонаследнику Александру:

Са великим задовољством честитам Вашем краљевском височанству сјајну победу коју је одржала српска војска, као и дивни пример патриотизма који пружа Ваш узорни народ.

Рејмон Поенкаре

Лондон

Господину војводи Радомиру Путнику:

У име британске војске ја подносим Вашој екселенцији наша најсрдачнија честитања на сјајним успесима храбре српске војске против заједничког непријатеља.

Ми смо са најживљим симпатијама пратили јуначка дела не само Ваших војника него и Ваше екселенције под најтежим околностима.

*Лорд Киченер,
енглески министар војни*

Крагујевац

Рајни дневник пише:

Вести да је непријатељ код Београда потучен и Београд заузет, стигла је на Цетиње још прошле ноћи и изазвала неописано одушевљење... Када је данас та вести и службено потврђена, манифестације су поновљене. Огромна маса свешта кренула се кроз варош певајући патриотске песме и узвикујући: Живела српска војска! Живео краљ Петар! Живео српски народ!... У знак радости, избачен је 21 топовски метак са Орловог крша, Ловћена и Крстаца...

2

Аустроугарска коњица у повлачењу ка Дрини, пуцајући својим коморцијама више главе, сјурује с пута колону своје дивизијске болнице, коју три последња дана гоне и сустижу све краће и све ближе битке. Болничка кола, у којима с двојцом тешко рањених Шваба лежи Богдан Драговић, нагло скрећу с пута и претурају се: од страха да се овим падом заувек не растане од мајора Гаврила Станковића, кога су јутрос пренели у нека кола на челу колоне, Богдан Драговић зајаука и свест му се смрачи пре него што паде у врзину и јарак.

Мајор Гаврило Станковић придиже се на лактове да гледа безглаво бежање аустријске коњице. Од тродневног лежања у колима, заглибљивања и труцкања, рањена нога га жестоко боли, али га још више мучи страх да српска војска неће успети да их стигне до Дрине.

„Ви ликујете, господине мајоре?“, каже му јетко на немачком капетан Ханс Кеглер који лежи поред њега, рањен у раме, настављајући аустријско-српску препирку започету чим су Гаврила Станковића сручили у њихова кола. Најпре се Ханс Кеглер силно обрадовао што мајор Станковић сасвим добро говори немачки, па је узвикнуо:

„Браво, господине мајоре! Најзад Србин с којим се може и говорити. Згадило ми се оно убијање без речи и духовног доживљаја.“

„Али, господине капетане, за такво задовољство ја не знам немачки“, покушао је да ућутка Ханса Кеглера.

„Зар вама, господине мајоре, није била понижавајућа она наша животињска јурњава на људе у другим униформама? Она анимална дрека у јуришима. Замислите колико би друкчији био рат када би противници најпре разговарали,

препирали се и свађали, сударали се прво духом, па оружјем. И шта би потом човеку значила победа!“

„У том случају, победа му не би значила ништа“, рекао му је и заћутао.

Гаврило Станковић смишља како да, уз помоћ свог посилног, Радојка Веселиновића, и с Богданом Драговићем, који поред рана има и запаљење плућа, побегне у зору, ако их до тада не одроби српске трупе. А ноћас се, на његову молбу, поново заветовао Богдану Драговићу да га неће оставити и да ће бити заједно до краја рата; јутрошњим раздвајањем сасвим је угрожена њихова одлука да побегну пре преласка Дрине. Не може ни да покуша да побегне без Богдана, кога је после заједничког заробљавања на Суворору заволео као млађег брата, кога нема, волећи у њему себе младића и тужећи у рањеничким несаницама што нема толиког и таквог сина. А могао га је имати.

Каљави коњи и војници као утваре израњају из магле и нестају у њој и сумрачју; од тутња коњских копита и трескања муницијских кола сада не чује она праскава пушкарања која их прате од подне, разгоревајући наду. Ако су ови који беже били заштитница веће трупе, што је логично, онда их за који сат морају сустићи српске претходнице. Колико ли је сати хода одавде до Дрине? То би Радојко Веселиновић морао знати јер је из ових крајева, али се он из колоне лакших рањеника, који пешаче испред болничких кола, није појавио од подне, када му је однекуд донео прегршт сувих шљива. Два последња дана он се храни једино захваљујући Радојковој доброты и способности. Ни Ханс Кеглер није данас примио следевање, али је намрштено и жустро одбио да прими суве шљиве које му је понудио српски редов, његов заробљеник, дајући му повода да дуго и презриво говори о фаталном одсуству друштвене хијерархије, без које Словени никада неће постати културни

народи. Па се Ханс Кеглер придигао на здраву руку и наднео над њим: „Зар ваш понос може да поднесе милост потчињеног? Не разумем каква сте ви војска чији виши официри могу да једу из шака својих војника?“ А Гаврило Станковић му озбиљно и лагано одговарао: „Када не бих могао да једем из шака својих војника, ја, господине капетане, не бих могао свом батаљону да наредим ни да крене у јуриш на бајонет ни да пред вашим јуришем не одступа.“ На то је Ханс Кеглер поћутао, па убедљиво рекао: „То би, заиста, била несрећа за Европу када бисте неким чудом ви Словени, ви ортодокси, њом завладали!“

„Мислим да сте у праву. Али би то била још већа несрећа за Словене.“

„Не разумем вас, мајоре.“

Коњ у касу, жестоко мамузан, као погођен куршумом, пада заједно с војником, на њих натрчавају други и стропоштавају се; на путу се згомилаше коњи и људи; колона коњице се зауставља, а Ханс Кеглер му говори како замишља тријумф:

... Чуће се звоњава са свих звоника Немачке и Аустроугарске царевине. Звоњава и трезан, здрав грохот победничких армија. Замислите призор! Уместо топовских салви, чуће се грмљавина нашег германског смеха. Слушате ли ме, господине мајоре?

Да. Али мени силно прија тишина. И сада и у победи – одговара му Гаврило Станковић и спушта се на свој лежај, настојећи да не додирне Ханса Кеглера.

Тутањ коњице у пролажењу нагло се прореди; магла се смирује и згушњава над врзинама и шипражјем; друмом и сумраком затеже се мокра, студена тишина. Неизвесна и претећа.

Када би знао која српска дивизија наступа овим правцем, Гаврило Станковић би по својствима њеног команданта закључио да ли ће он вечерас зауставити своје трупе

у наступању. Ако је Кајафа за њима, њега неће зауставити вечерња магла и помрчина. У том човеку је страст за победом одувек надвладала страх од пораза. Да се није развијао са Аписом и завереницима, да није дао оставку на официрску службу и отишао у Русију да се бави револуцијом и воли с Машом, он, ове вечери и негде пред Дрином, не би заробљен, смрскане ноге, лежао у колима с неким Хансом Кеглером. Сада би он, као његов друг Кајафа, командовао дивизијом, или био начелник њеног штаба и гонио Поћорекве трупе преко Дрине и Саве...

Од пада и поновног грубог товарења, Богдан Драговић осећа да су му прокрвариле ране на грудима; мукли болови разносе му дисање и крвоток читавим телом, а десни Шваба га муну у ребра. Тако чини кад год се на преглабици занесу кола, а он Швабу у том заносу само додирне.

Зашто ме удараш, човече? – пита не очекујући одговор. Зашто га позлеђује тај војник који вероватно неће ни преживети своје ране? Зато што је Шваба који мрзи њега, Србина, па му се свети за ране, или просто зато што је зао човек? Плаче му се, не само од болова. На Сувобору, све је у њему рањено. После оног догађаја у швапској болници, када је нареднику Франку шчепао из уста отету лулицу Гаврила Станковића и потом био претучен и избачен на вејавицу да се смрзне, како још може веровати да су војници под свим ратним заставама само жртве својих капиталиста и империјалиста, краљева и царева, да ће они то у рововима неминовно схватити, па ће наступити братимљење и револуција?

Зашто ме удараш, зликовче? – продра се из свег гласа у тандркање болничке колоне, у маглу и мрак. Над њега се надноси коморџија, Босанац, у швапској униформи:

Ма заћути, брате Србине! Видиш ли, ћовјеће, да су стопала Алаху окренули? Теби и мени ваља претрајати ову несрећу.

Ако си ми брат, стовари ме у врзину.

А куд ћу ја послије? Пријавиће ме ти поред тебе и убити ко пса, ћовјеће!

Неће те убити, наши стижу. Стовари ме, не могу више с њим! Или да га задавим!

Десни Шваба опет га муну испод саме ране. Богдан јекну, опсова и обема шакама шчепа га за гушу. Шваба му узвраћа ударцима по ранама. Гушају се и туку. Други рањени Шваба узмиче од њих и нешто виче на свом језику.

Ма шта вам је, људи? Пас вам матер! – Босанац их у мраку хвата за руке, кола се не заустављају. Богдан Драговић опет изгуби свест.

Радојко Веселиновић, послити мајора Гаврила Станковића, који је на Сувобору, после рањавања Гаврила Станковића и Богдана Драговића, сам себе ранио у леву руку, нешто због изгубљене вере, а нешто и да га не би раздвојили од његовог команданта, иде у колони лакших рањеника Срба и Шваба; иде за Швабом званим Пепи, рањеним у ногу. Не одваја се од њега, а овај му се сваки час губи у помрчини, намеран да му измакне ноћас, па Радојко Веселиновић све чешће узвикује:

Пепи! Пепи, где си?

Јаа! – јавља се Пепи из мрака и магле, али не одмах и сваки пут тише.

Радојко Веселиновић му приђе, напипа му штаку и следи јој тупкање: да му не побегне преко Дрине. Као да слугу његову намеру, откако се смркло, Пепи настоји да се одвоји од њега и не буде му под руком. То љути Радојка Веселиновића: више не може да застане из колоне, сачека болничка кола и потражи свог мајора; време је да он нешто вечера. Док је помагао швапском официру да се дигне с коња који је пао од премора у оној сутонској бежанији коњице, украо му је пексимит из коњаничких бисага. Али како тај пексимит да му сад дотури а да му за то време Пепи не шумгне у

мрак и остане некажњен за ону рвачку победу на Сувобору, у качари препуној рањеника, пред мајором Гаврилом Станковићем? И где су сада наше српске претходнице, зар ни болницу не могу да сустигну и заробе? Не чује Пепијеву штаку. Опет му је побегао у мрак. Виче:

Пепи! Пепи!

Јаа!

Чује га далеко одмаклог и гура се међу рањеницима ка Пепију. Ниоткуд светла, ни пса, ни пушке: страх га и због тога.

Болничка кола стају пред неком зградурином из које чкиље лампе; чује се лупњава посуђа, дрека и свађа на неколико језика којима се говори у аустроугарској војсци. Уокло тмуша и мир. Ово мора бити друмска механа, закључује Гаврило Станковић. Ако не законаче овде, онда су намерни да их до сванућа пребаце преко Дрине. Дозива доктора Војтеха. Чеха у аустроугарској униформи, словенофила и пријатеља Срба.

Пораз! Ужасан пораз, господине мајоре! – узбуђено му каже доктор Војтех на руском.

Докторе, хоћемо ли заноћити овде?

Мислим да хоћемо. Капетан Шулц захтева од дивизијске заштитнице да нам до зоре ослободе ову крчму на друму. Чујете ли их? Батаљон је пијан, бауљају и леже у крчми и око ње, као свиње. У подруму крчме куршумима су избушили бурад с ракијом, па по десеторица навалила на буре. Јашу га, грле, лочу!

Вулгаран и неартикулисан... Труо вам језик, господо. Језик мочвара! – каже на немачком Ханс Кеглер и доказује да на словенским језицима никада није изговорена ниједна велика мисао.

Гаврило Станковић се одлучује на претпоследњи корак:

Чујте, докторе. Мени и Богдану морате помоћи да не пређемо Дрину – напипава му руку на канати.

Доктор Војтех дуго ћути, као да пажљиво слуша Ханса Кеглера; Гаврилу Станковићу се чини да му дрхти рука, и мало му је стегну.

Ја нисам кукавица. Не брините – шапну и изгуби се у мраку.

Гаврило Станковић се спусти на лежај, мало умирен; очекујући Радојка Веселиновића, слуша пијане Швабе у механи и Ханса Кеглера, који говори да није случајно што у сто педесет милиона Словена нема ниједног филозофа.

А овај језик који сада слушамо из механе, мислите, господине капетане, да је то језик мудрости?

Не будите циник. То је руља бедника.

Ја вас молим да ћутимо док не сване.

Радојко Веселиновић стоји Пепију иза леђа, држећи га за празан ранац; чује поновни мајоров дозив и не зна шта да чини: чим мајор тако виче, потребан му је много; али, ако сада у овој помрчини остави Пепија, више га до Дрине и сванућа неће наћи. Та ће швапска битанга однети главу у Беч. Остаће неосвећена његова срамота на Сувобору, пред мајором и оноликим људима, кад га изгладнелог издадоше ноге и ова једна нерањена рука. Али ноћас му се неће измигољити.

Уз револверске пуцње и дреку празне механу; лакши рањеници се комешају. Пепи полази напред, Радојко га хвата за ранац.

Гаврила Станковића на носилима уносе у испражњену механу: запахну га смрад прљавштине и ракије, али му је у души као да га уносе у београдску болницу. Доктор Војтех жели да га поред Ханса Кеглера и рањених швапских официра положи на кафанске столове, постављене уза зид; томе се одлучно успротиви командант болнице, доктор Шулц, захтевајући да на столовима леже само официри аустроугарске армије:

Србима припада њихова српска прљавштина. Под овог свињца!

У праву сте, господине докторе. У праву сте – шапуће Гаврило Станковић; носила му леже уз ноге Кеглерових столова, па се Кеглер нагиње ка њему:

Ја жалим што сада нисам на поду, с вама, мајоре.

Гаврило Станковић ћути. Доносе Богдана Драговића, и сада му је свеједно где лежи.

Доктор Војтех наређује да наредника Драговића спусте поред мајора Станковића. Богдан дише тешко и плитко, и не отвара очи.

Да ли му је боље, докторе? – забринута пита Гаврило Станковић.

Доктор Војтех одречно заврте главом.

Богдан Драговић чује Гаврилов глас, отвара очи, мутно га види; нађе му руку и грчевито је стеже. Не зна где је, а осећа се спасеним. Више нема ниједну жељу; све му је заљуљано у тмини, у којој се распада, трне и опет припаљује некаква светлост. Чврсто се држи за Гаврилову руку, очеву руку, лепљиву од воска, ону тужну руку команданта Глишића у скопској касарни, да се не претури некуда, да га онај Шваба не удара по грудима.

Зашто? – уздахну и потону у тмину.

Нећемо у ропство, Богдане – каже му Гаврило, извлачи руку из опуштене Богданове шаке и трља му врело и знојаво чело.

По којој правди да надживи овога младића који му се жртвовао за лулу? За његову петроградску успомену, коју му је, заробљеном, у болници на Суворору, из победничке осиноности шчепао из уста рањени наредник Франк, па се измакао наред качаре, међу занемеле рањенике, дуго загледао лулу и мрмљао за себе, на немачком:

„Откуд једном Србину оваква скупа лула? Украо је негде у Европи. Свињарија!“